

УДК 340.0;340.1

Л. І. Каленіченко

ОСОБЛИВОСТІ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Установлено підходи до розуміння юридичної відповідальності. Доведено, що існуючі в юридичній науковій та навчальній літературі погляди щодо підходів до розуміння юридичної відповідальності є певною мірою суперечливими та логічно недосконалими. Представлено власну точку зору стосовно підходів до розуміння сутності досліджуваного правового явища.

Ключові слова: соціальна відповідальність, відповідальність, юридична відповідальність, відповідальність особистості, відповідальність суспільства.

Актуальність вивчення юридичної відповідальності обумовлена тим, що вона є одним з елементів механізму правового регулювання. Від належного рівня функціонування її правового інституту певною мірою залежить результативність правового регулювання, співвідношення між очікуваними та фактичними наслідками дії права на суспільні відносини. Крім того, «дієвість» інституту юридичної відповідальності безпосередньо впливає на здійснення правосуддя в суспільстві та державі.

Стан дослідження. Проблема юридичної відповідальності неодноразово була в центрі уваги вчених-правознавців. На загальнотеоретичному рівні юридичну відповідальність досліджували Н. А. Берлач, В. С. Венедіктов, В. К. Гришук, О. В. Іваненко, В. А. Кожухар, Д. А. Ліпінський, М. Б. Мироненко, Н. М. Оніщенко, І. А. Сердюк, А. С. Шабуров, М. Д. Шиндяпіна, Л. С. Явич та ін. Однак, незважаючи на важливе значення ідей, обґрунтованих у працях цих учених, необхідно зазначити, що плюралізм науково-теоретичних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність», її цілей, завдань, функцій породжує необхідність у проведенні спеціального теоретичного дослідження її правової природи, сутності, змісту.

У зв'язку з тим у цій статті автор поставив **за мету** дослідити існуючі в юридичній науковій і навчальній літературі погляди щодо підходів до розуміння юридичної відповідальності, сформулювати власну точку зору стосовно підходів до розуміння сутності досліджуваного правового явища.

Виклад основного матеріалу. Правова категорія юридичної відповідальності є динамічною, постійно розвивається, змінюється, удосконалюється. Її зміст і сутність певною мірою залежать від типу праворозуміння, філософського підходу до світосприйняття, від виду методологічного підходу до розуміння її правової природи та призначення.

Так, приміром, А. С. Явич у найпростішому підході визначає юридичну відповідальність як застосування відповідної санкції порушеної правової норми [1, с. 136]. Науковець відстоює позицію, що юридична відповідальність являє собою втілення в життя санкції таєї чи іншої норми права, яка була порушена діянням суб'єкта права.

Схожої точки зору дотримується й А. С. Шабуров. Він визначає юридичну відповідальність як застосування до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми заходів державного примусу, що виражаються у формі позбавлень особистого, організаційного або майнового характеру [2, с. 418]. Вчений окремо зазначає, що вчинення особою дій, заборонених кримінальним законом, ще не тягне за собою юридичної відповідальності і особа до відповідного рішення (вироку) суду вважається невинною, а значить, і не підлягає кримінальній відповідальності [2, с. 418]. Таким чином, А. С. Шабуров до ознак юридичної відповідальності відносить не лише порушення діянням суб'єкта права санкції таєї чи іншої норми права, а й наявність рішення (вироку) суду.

У свою чергу, М. Д. Шиндяпіна розуміє юридичну відповідальність як обов'язок особи, яка вчинила правопорушення, зазнати заходів державно-примусового впливу за вчинене діяння у формі позбавлень особистого, організаційного і майнового характеру [3, с. 8].

Як юридичний обов'язок юридичну відповідальність визначає і П. М. Рабінович: «юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою додатковий юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення належних йому певних цінностей» [4, с. 190].

Аналіз вищевикладених понять категорії «юридична відповідальність» дає підстави погодитися з висновком професора В. С. Венедиктова про те, що «в теорії права немає єдності думок, точок зору, позицій вчених щодо змісту й суті юридичної відповідальності» [5, с. 15–16]. Проте у поглядах вищезазначених учених-правознавців є і спільні риси. Зокрема, всі вищевказані поняття юридичної відповідальності об'єднує розуміння сутності її категорії винятково в негативному аспекті.

Таким чином, вважаємо за доцільне підкреслити, що в юридичній навчальній та науковій літературі існує позиція, згідно з якою юридична відповідальність має лише один тип, вид, форму, аспект (різні вчені по-різному інтерпретують розуміння різновидів категорії «юридична відповідальність»). При цьому цей вид (форма, аспект, тип) – негативний, державно-примусовий, ретроспективний (термінологія залежить також від особи вченого юриста та його поглядів).

Аналізу категорії юридичної відповідальності у негативному, державно-примусовому, ретроспективному аспекті присвячена велика кількість наукових теоретично-правових та галузевих робіт. Проте існують й інші підходи до розуміння сутності юридичної відповідальності.

Так, приміром, на думку М. Б. Мироненка, феномен юридичної відповідальності набагато ширший і багатший і не зводиться лише до негативного аспекту. Хоча автор погоджується з розумінням юридичної відповідальності як покарання, санкції, обов'язку тощо, які з певного боку характеризують її, однак без них вона стає немислимою [6, с. 4].

Схожої точки зору дотримується О. І. Ореховський. Учений вважає, що зміст юридичної відповідальності включає і перспективний аспект. На його думку, заперечення перспективного аспекту даного правового феномена в теорії може негативно означитися як на практиці правового виховання, так і на всій системі правозастосовної і правоохоронної діяльності державних органів [7, с. 144–145].

Розрізняти ретроспективну та позитивну юридичну відповідальність також пропонує Н. М. Оніщенко [8, с. 9].

На думку Ю. С. Шемшученка, юридичну відповідальність слід розуміти, з одного боку, в негативному (ретроспективному) аспекті, а з іншого – в позитивному (перспективному) аспекті [9, с. 347]. При цьому вчений окремо дає визначення кожному виокремленому виду юридичної діяльності.

Узагальнюючи позиції вітчизняних та зарубіжних науковців стосовно сутності та змісту юридичної відповідальності, Н. А. Берлач робить висновок, що «юридична відповідальність виступає комплексним правовим інститутом, який спрямований на забезпечення стабільності суспільного устрою, забезпечення правопорядку і який для ефективного виконання поставлених завдань знаходить свій прояв у формі негативної (ретроспективної) та позитивної (перспективної) відповідальності» [10, с. 80]. Таким чином, науковець відстоює точку зору щодо справедливості існування поряд із ретроспективним (негативним) аспектом юридичної відповідальності перспективним (позитивним) аспекту.

З огляду на вищевикладене, маємо підстави зазначити, що в юридичній науковій літературі існує двоаспектний підхід до розуміння сутності юридичної відповідальності, згідно з яким вчені виокремлюють позитивну (перспективну) та негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність.

У даному контексті звернімо окремо увагу на те, що деякі автори, намагаючись поєднати ретроспективну (негативну) юридичну відповідальність і позитивну (перспективну) юридичну відповідальність, пропонують розрізняти поняття цього правового явища у вузькому та широкому значеннях [11, с. 31–32].

Огляд наукової юридичної літератури свідчить про те, що деякі вчені-правознавці розуміють юридичну відповідальність як цілісне правове явище з різними формами реалізації. У межах такого підходу до розуміння сутності юридичної відповідальності вчені перебувають у пошуку єдиного визначення юридичної відповідальності як соціально-правового феномена. Визначення, яке поєднувало б

у своєму змісті дві форми прояву юридичної відповідальності – позитивну (перспективну) і негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність.

Так, приміром, на думку В. В. Похмелкіна, юридична відповідальність є єдиною, як і будь-який інший вид соціальної відповідальності. Учений вважає, що необхідно у межах юридичної відповідальності виокремлювати лише форми її реалізації. До числа останніх В. В. Похмелкін відносить добровільну і державно-примусову [12, с. 48–49].

Як єдине цілісне явище пропонує розуміти юридичну відповідальність Д. А. Ліпінський. Теоретик права вважає, що юридичну відповідальність не можна ділити на аспекти, види, типи. Для того, щоб визначити юридичну відповідальність як єдине правове явище, щодо негативної (ретроспективної), позитивної (перспективної) юридичної відповідальності, на думку автора, необхідно використовувати терміни «форми прояву», «форми реалізації», «форми виразу» [13, с. 103].

У результаті проведення спеціального загальнотеоретичного дослідження юридичної відповідальності Д. А. Ліпінський пропонує єдине визначення юридичної відповідальності, яке поєднує у своєму змісті дві її форми реалізації.

Доцільність і обґрунтованість єдиної концепції юридичної відповідальності, яка має об'єднувати два її види – ретроспективну та перспективну юридичну відповідальність, підтримує Н. А. Берлач [10, с. 79].

Позицію щодо розуміння юридичної відповідальності як єдиного комплексного явища підтримує О. В. Іваненко, котра стверджує, що юридична відповідальність являє собою комплексну категорію, яка має добровільну і державно-примусову форми реалізації [14, с. 17].

Таким чином, зважаючи на вищевикладене, маємо підстави погодитися із низкою висновків [15, с. 28, 59, 260] щодо існування різних підходів до розуміння юридичної відповідальності.

Однак, на наш погляд, слід окремо звернути увагу на те, що й у виокремлених окремих підходах до розуміння природи юридичної відповідальності в юридичній науковій літературі нема єдиної позиції.

Зокрема, С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та інші основні існуючі в юридичній науковій літературі погляди щодо розуміння сутності юридичної відповідальності поділяють на широкий та вузький підходи [15, с. 259]. Науковці зазначають, що прихильники вузького розуміння юридичної відповідальності вважають, що вона складається лише «з одного аспекту – ретроспективного. Правомірні дії у розуміння відповідальності не входять» [15, с. 259–260]. «Прихильники широкого розуміння юридичної відповідальності розглядають її не тільки як наслідок негативного явища, а й як явище позитивне ... » [15, с. 260].

Так позиція, на наш погляд, є досить обґрунтованою, такою, що узагальнює та систематизує знання про природу та сутність юридичної

відповідальності. Ми цілком погоджуємось із вищезазначеним висновком колективу авторів навчального посібника з теорії держави і права про розподілення основних існуючих у юридичній науковій і навчальній літературі поглядів щодо розуміння сутності юридичної відповідальності на два підходи.

Проте, на нашу думку, використання термінології «широке розуміння юридичної відповідальності», «вузьке розуміння юридичної відповідальності» певною мірою може сприяти некоректному розумінню сутності вказаного правового явища. Адже традиційно в юридичній науковій та навчальній літературі, формулюючи поняття того чи іншого правового явища у вузькому розумінні, береться до уваги лише частина його сторін, або аспектів, або елементів, або форм прояву тощо. При цьому факт наявності інших сторін, аспектів, елементів, форм прояву даного правового явища не заперечується.

Зі своїх позицій І. В. Зелена пропонує розрізнити «три підходи до розуміння юридичної відповідальності: винятково у негативному аспекті; у єдності двох аспектів – негативного та позитивного; в аспекті сприйняття як цілісного правового явища з різними формами реалізації» [16, с. 10]. Позиція авторки є певною мірою науково обґрунтованою та заслуговує на увагу в межах нашого дослідження.

Проте, на наш погляд, другий і третій підходи до розуміння юридичної відповідальності, які виокремлює І. В. Зелена, за логікою речей мають бути об'єднані. Такий стан речей, на наш погляд, пов'язаний з тим, що, по-перше, в поглядах учених-правознавців і другого, і третього виокремлених підходів до розуміння юридичної відповідальності є спільна основа. Прихильники цих підходів до розуміння юридичної відповідальності визнають як негативну (ретроспективну), так і позитивну (перспективну) юридичну відповідальність. По-друге, різниця між поглядами вчених, які І. В. Зелена віднесла до зазначених двох підходів, полягає в тому, що одні з них розуміють юридичну відповідальність «у єдності двох аспектів – негативного та позитивного» [16, с. 10], інші – «в аспекті сприйняття як цілісного правового явища з різними формами реалізації» [16, с. 10].

Крім цього, звернімо окремо увагу на те, що зі сформульованої І. В. Зеленою назви останніх двох підходів до розуміння юридичної відповідальності розмежувати їх, на нашу думку, досить складно. Й у другому підході до розуміння юридичної відповідальності, й у третьому підході йдеться про єдність, комплексність аспектів, форм реалізації юридичної відповідальності.

У свою чергу, В. А. Кожухар, узагальнюючи більшість досліджень, присвячених теорії юридичної відповідальності, виокремлює два діаметрально протилежні напрямки в розумінні юридичної відповідальності [17, с. 360]. До першого науковець відносить тих учених, які дотримуються поглядів щодо існування виключно негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності. До другого – вчених, які досліджують відповідальність з широких філософських і соціальних

позицій, виокремлюючи позитивну та негативну юридичну відповідальність [17, с. 360]. Окремо В. А. Кожухар наголошує на тому, що «серед прихильників одного із зазначених напрямків теж немає єдності думок щодо базових питань, які стосуються визначення поняття, сутності, мети, функцій та класифікації юридичної відповідальності» [17, с. 360].

З огляду на вищезазначене маємо підстави підкреслити, що В. А. Кожухар відстоює точку зору, згідно з якою всю сукупність поглядів щодо розуміння юридичної відповідальності в юридичній науковій літературі слід умовно розділити на два підходи. На думку правознавця, перший підхід об'єднує погляди вчених, які визнають існування виключно ретроспективної юридичної відповідальності. Натомість у межах другого підходу відстоюється позиція, згідно з якою вчені виокремлюють позитивну і негативну юридичну відповідальність.

Висновки. Отже, спираючись на встановлені підходи до розуміння юридичної відповідальності, а також беручи до уваги певну суперечливість та логічну недосконалість існуючих у юридичній науковій та навчальній літературі поглядів щодо підходів до розуміння юридичної відповідальності, вважаємо за доцільне запропонувати власну точку зору стосовно підходів до розуміння сутності досліджуваного правового явища.

В юридичній навчальній та науковій літературі, на нашу думку, слід виокремлювати два основні підходи до розуміння природи, сутності та змісту юридичної відповідальності.

Перший підхід – моністичне розуміння юридичної відповідальності. Прихильники цього підходу (І. А. Сердюк, А. М. Шульга, П. М. Рабінович, М. Д. Шиндяпіна та ін.) визнають лише ретроспективний (негативний) аспект юридичної відповідальності. Правомірна поведінка, на думку прихильників цього підходу, не входить до інституту юридичної відповідальності.

У межах першого підходу юридична відповідальність пов'язується з правопорушенням, протиправною поведінкою. В загальному вигляді вона передбачає застосування державного примусу, покарання за порушення встановлених юридичними нормами правил поведінки.

Другий підхід до природи, сутності та змісту юридичної відповідальності репрезентується як дуалістичний. Прихильники цього підходу (О. Ф. Скакун, Н. М. Оніщенко, С. Д. Гусарев, О. В. Іваненко, Н. А. Бераач, Д. А. Ліпінський та ін.) розглядають юридичну відповідальність, з одного боку, як негативне явище, реакцію держави на протиправну поведінку суб'єкта права, а з іншого – як позитивне явище, правомірну поведінку, свідоме, добровільне виконання суб'єктами права обов'язків, що передбачені юридичними нормами.

Інакше кажучи, у межах другого (дуалістичного) підходу до розуміння юридичної відповідальності виокремлюються ретроспективна (негативна) та перспективна (позитивна) відповідальність.

На наш погляд, слід окремо зазначити, що деякі вчені, підтримуючи дуалістичний підхід до розуміння юридичної відповідальності, пропонують розуміти останню як комплексну юридичну категорію, яка має у своєму визначенні поєднувати негативний (ретроспективна юридична відповідальність) і позитивний (перспективна юридична відповідальність) прояви (О. В. Іваненко, Н. А. Берлач, Д. А. Ліпінський, Р. А. Хачатуров і Р. Г. Ягутян та ін.).

У свою чергу, деякі вчені-правознавці (О. С. Бондарев), розуміючи юридичну відповідальність як негативне та як позитивне явище, відстоюють точку зору про те, що це відносно самостійні аспекти, види, типи юридичної відповідальності, які взаємопов'язані між собою, проте їх об'єднання в єдине поняття вважаємо недоцільним.

Список використаних джерел: 1. Явич Л. С. Право и социализм / Л. С. Явич. – М. : Юрид. лит., 1982. – 176 с. 2. Шабуров А. С. Юридическая ответственность // А. С. Шабуров Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и фак. / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – М. : Норма – Инфра-М, 1998. – Глава 27. – С. 415–435. 3. Шиндяпина М. Д. Стадии юридической ответственности : [учеб. пособие] / М. Д. Шиндяпина. – М. : Кн. мир, 1998. – 168 с. 4. Рабінович П. М. Основы общей теории права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Львів : Край, 2008. – 224 с. 5. Венедиктов В. С. Юридична відповідальність працівників ОВС України : монографія / В. С. Венедиктов. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 269 с. 6. Мироненко М. Б. Принципы юридической ответственности : [монографія] / М. Б. Мироненко ; под ред. Р. Л. Хачатурова. – Тольятти : Волжский ун-т им. В. Н. Татищева, 2001. – 202 с. 7. Ореховский А. И. Ответственность и ее социальная природа (методологический аспект) [монографія] / А. И. Ореховский. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1978. – 231 с. 8. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – Київ : Юрид. думка, 2009. – 216 с. 9. Юридич. енциклопедія : у 6 т. Т. 1. А–Г / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Київ : Укр. енцикл., 1998. – 672 с. 10. Берлач Н. А. Перспективи розвитку позитивної юридичної відповідальності в демократичному суспільстві / Н. А. Берлач // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 77–81 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_1_13.pdf. 11. Оніщенко Н. М. Юридична відповідальність: теоретико-правовий аналіз природи та сутності / Н. М. Оніщенко // Про українське право : часопис каф. теорії та історії держави і права / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Юрид. ф-т. – Київ, 2010. – Число 5. Правова відповідальність. – С. 30–35. 12. Похмелкин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность / В. В. Похмелкин. – Красноярск : Изд-во Красноярск. ун-та, 1990. – 176 с. 13. Липинский Д. А. О взаимосвязи поощрения и добровольной формы реализации юридической ответственности / Д. А. Липинский // Вестник ВУиГ. Серия «Юриспруденция», 2001. – Вып. 13. – С. 100–105. 14. Іваненко О. В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01/ Олена Володимирівна Іваненко. – Київ, 2007. – 20 с. 15. Теорія держави і права : навч. посіб. / [С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Академія, 2013. – 348 с. 16. Зелена І. В. Юридична відповідальність: підходи до розуміння / І. В. Зелена // Юридичний вісник. – 2012. – № 2 (23). – С. 10–15.

17. Кожухар В. А. Розуміння відновної відповідальності в юридичній науці / В. А. Кожухар // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 358–363 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_3_61.pdf.

Надійшло до редакції 23.10.2015



Калениченко Л. И. Особенности подходов к пониманию юридической ответственности как правовой категории

Установлены подходы к пониманию юридической ответственности. Доказано, что существующие в юридической научной и учебной литературе взгляды относительно понимания юридической ответственности в определённой мере противоречивы и логически несовершенны. Представлена собственная точка зрения относительно подходов к пониманию сущности юридической ответственности.

Ключевые слова: социальная ответственность, ответственность, юридическая ответственность, ответственность личности, ответственность общества.

Kalenichenko L. I. Features of the approaches in understanding legal liability as a legal category

It is established that there are two main approaches in understanding the nature, essence and content of legal liability within legal scientific literature.

The first approach is defined as monistic understanding of legal liability. It is established that the proponents of this approach recognize only retrospective (negative) aspect of legal liability. Lawful conduct, according to the supporters of this approach, is not a part of the institution of legal liability.

The second approach is represented as dualistic one. It is proved that the supporters of this approach consider legal liability, on the one hand, as a negative phenomenon, reaction of the state to the unlawful conduct of a subject of law, and on the other – as a positive phenomenon, lawful conduct, conscious, voluntary performance by the subjects of law their duties provided by legal norms.

Special attention is paid to the fact that within the second (dualistic) approach in understanding legal liability they distinguish retrospective (negative) and perspective (positive) liability.

It is noted that some scholars, supporting dualistic approach in understanding legal liability, suggest to understand the latter as a comprehensive legal category that has to combine negative (retrospective legal liability) and positive (perspective legal liability) manifestations within its determination.

In turn, some scholars in the field of law, understanding legal liability as a negative and as a positive phenomenon, defend the point of view that these are relatively independent aspects, kinds, types of legal liability that are interrelated, but their union in a single concept is considered inappropriate.

Keywords: social responsibility, liability, legal liability, liability of an individual, liability of the society.

